

ФОРМОСЕМАНТИЧНІ СПІВВІДНОШЕННЯ В ЛЕКСИЦІ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ _____

На матеріалі фрагментів лексичних систем української, білоруської та російської мов проаналізовано спільні семантичні ознаки слів, поєднаних аналогічним фонеморфологічним складом, та встановлено розбіжності, які найчастіше виявляються в одиницях формально диференційованого фонду.

Ключові слова: контрастивна лексикологія східнослов'янських мов, аломорфізм, ізоморфізм.

Починаючи з 70-х років минулого століття вітчизняне мовознавство в галузі контрастивних досліджень лексики, семантики та стилістики східнослов'янських мов, насамперед української та російської, збагатилося значними досягненнями. Про це свідчать фундаментальні колективні праці Інституту мовознавства імені О. О. Потебні, обговорення проблеми на конференціях із з'ясування семантики, що регулярно проводяться на базі Київського національного лінгвістичного університету і результати яких отримують висвітлення в спеціальних виданнях, окремі монографії та інші публікації в наукових часописах тощо¹. Але, попри наявні здобутки, подальше опрацювання мовних фактів у зіставному аспекті залишається актуальним: адже матеріал, який має бути проаналізований і яким живиться контрастивна лексикологія, є справді невичерпним, і кожне явище лексико-семантичної системи, залучене до розгляду, цінне не лише для підтвердження раніше отриманих висновків, а й для з'ясування певних нових, іще не розкритих закономірностей лексичних співвідношень на міжмовному рівні. Як слушно зазначив свого часу Р. О. Будагов у своїй оцінці стану наукового тлумачення семантики слова, абстрактні суперечки з цього приводу, які часто точаться поза багатоманітним матеріалом природних мов світу, не допомогли семасіології як лінгвістичній дисципліні. Між тим лінгвістична теорія тільки тоді стає плідною, коли вона виростає з практики дослідження різноманітних природних мов у всіх їхніх складнощах, а часом і суперечностях².

¹ Бублейник Л. В. Проблемы контрастивной лексикологии: украинский и русский языки. — Луцк, 1996. — 160 с.; Бублейник Л. В. Типологічні співвідношення в лексиці української та російської мов : Навч. посібник. — К., 1996. — 84 с.; Манакин В. Н. Сопоставительная лексикология. — К., 2004. — 326 с.; Сопоставительная стилистика русского и украинского языков / Г. П. Ижакевич, В. И. Кононенко, Н. Н. Пилинский, В. А. Сиротина / Отв. ред. В. И. Кононенко. — К., 1980. — 207 с.; Сопоставительное исследование русского и украинского языков. Лексика и фразеология / Под ред. Г. П. Ижакевич. — К., 1991. — 382 с.

² Будагов Р. А. Типы соответствий между значениями слов в родственных языках // Будагов Р. А. Язык. История. Современность. — М., 1971. — С. 109.

Тема, обрана для дослідження, особливо важлива в наш час, коли явища глобалізації, дедалі більше охоплюючи різні сфери людської діяльності, не можуть не зачепити і розвиток національних мов, загрожуючи їм нівелюванням, стиранням індивідуальних особливостей у способі вираження мисленнєвого змісту. У цьому зв'язку можна припустити більшу ймовірність збереження змістової своєрідності в царині лексики зі специфічним фонеморфологічним складом, лексики, яка не має прямих формальних відповідностей в інших мовах.

Роль звукової оболонки слова — зовнішньої його сторони — беззаперечна для формування ментального, змістового комплексу — сторони внутрішньої. Не випадково Д. М. Шмельов убачав у єдності звукової оболонки запоруку семантичної єдності слова: «Саме мовна даність, — писав він, — те, що перед нами одна звукова одиниця, і є вирішальним аргументом на користь того, щоб уважати її одним словом»³. Завданням пропонованої статті є розгляд у контрастивному плані на матеріалі української, білоруської та російської мов деяких важливих аспектів зв'язку звучання з лексичним значенням.

Зіставлення близькоспоріднених східнослов'янських мов виявляє залежність ступеня семантичної подібності корелятивів від міри взаємної наближеності їхнього фонеморфологічного складу. Лексика з гомогенним фонеморфологічним складом дає більше підстав очікувати явищ значеннєвого ізоморфізму. І навпаки, змістову своєрідність репрезентують найчастіше лексеми, що утворюють зону фонеморфологічної ідіоматики. Специфічність звукової оболонки, так чи інакше пов'язана з міжмовними семантичними розбіжностями, передбачає в іншій мові наявність лакун, неповну співвіднесеність міжмовних лексико-семантичних варіантів (ЛСВ), розходження у структурі багатозначності, у статусі значень за способом їхнього зв'язку з дійсністю (*пряме чи переносне значення*), співвідношення самостійного значення з його іномовним корелятом, що сприймається як відтінок ЛСВ, граматичну та / або стилістичну своєрідність.

Що ж до лексем, які входять за ознакою фонеморфологічного складу до спільного фонду всіх трьох зіставлюваних мов (або двох із них), то вони звичайно характеризуються наявністю спільних ланок і в семантиці. Так, паралелізмом значень зближуються в цих мовах різнопрефіксальні дієслова з коренем *-повн-* (*-паўн-*, *-полн-*) та зворотні утворення від них: *заповнювати(ся) / заполнять(ся) / запаўняцца; наповнювати(ся) / наполнять(ся) / напаўняцца* тощо. Семантично зближуються і лексеми *цокати / цокать / цокаць* «утворювати своєрідні уривчасті звуки раптовим зіткненням різних твердих предметів або їх поверхонь» (СУМ⁴, XI, 243), які також належать до спільного східнослов'янського фонду; частково відокремлюється лише російське дієслово завдяки звуженості вживання — звичайно тільки про цокіт копит (МАС, 4, 648). Адекватність значень, у тому числі в характеристичних їхніх елементах, властива українському і білоруському корелятам *конати / канаць* «вмирати в муках».

У разі багатозначності корелятивів гомогенного фонеморфологічного складу розбіжності стосуються головно ієрархії окремих значень, їхньої специфічної конфігурації, зумовленої тим поглядом, який у кожній мові визначає спосіб внутрішньослівної мотивації, структури співвідносних значень, що містять і спільні, і відмінні семи, ці, за висловом М. П. Кочергана, атоми, «з яких по-різ-

³ Шмельов Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики (на материале русского языка). — М., 1973. — С. 75.

⁴ Список скорочень див. у кінці статті.

ному комбінуються в різних мовах значення»⁵. Зіставний аналіз семного складу багатозначних лексичних корелятивів у близькоспоріднених східнослов'янських мовах, де представлено кількісно значний прошарок слів, які є конгруентними за своєю фонеморфологічною структурою, характеризуються єдиним походженням і тому зближуються і значеннєво, виявляє різний ступінь розвитку в них спільних сем. Унаслідок подібних неповних розбіжностей різномовні багатозначні паралелі, формуючи повністю або частково різні синонімічні ряди, входять у відношення перетину (еквіполентності) або включення (привативної опозиції) семантичних зон. За відсутності деяких значень у фонеморфологічному багатозначному кореляті (корелятах), що загалом співвідноситься зі своєю паралеллю в семантичній площині, спостерігається вираження цього значення іншими, синонімічними засобами або, при взаємовідношеннях перетину, за допомогою ЛСВ інших лексем, поза межами даної групи.

Обидва ці типи кореляцій — перетин і включення — можуть бути представлені у тристоронньому лексичному зіставленні, оцінку ефективності якого містять висновки, зроблені Т. О. Черниш в її історико-етимологічному аналізі гніздових об'єднань слов'янської лексики. Як довела дослідниця, такий аналіз дозволив «з'ясувати смислову динаміку уявлень, образів та ідей, пов'язаних із давніми коренями», простежити «лексичну реалізацію цих коренів»⁶. Подібні важливі результати, що характеризують розбіжності в семантичному потенціалі конгруентних лексем і завдяки цьому висвітлюють специфіку в кореляціях компонентів мовно-ментального комплексу, отримують і при синхронному зіставленні, яке обмежує себе описом сучасних мовних явищ, що, безперечно, мають помітні сліди розвитку попередніх епох.

Контрастивне вивчення лексики близькоспоріднених східнослов'янських мов виявляє в ній співвідношення — як головних — ізоморфних характеристик, яким підпорядковуються характеристики аломорфні. Так, семантична спільність, що не виключає часткової своєрідності другого плану, пов'язує слово *тлум* в українській і білоруській мовах (при *лакуні* в російській), де воно розвиває близькі значення, засновані на семі «чисельність», хоч їх реалізація не завжди збігається, як не збігається й ієрархія ЛСВ у структурі багатозначності. Так, в українській мові значення «натовп» є вихідним, тоді як у білоруській воно закінчує перелік ЛСВ; є й інші часткові розбіжності, які спричиняються своєрідним осмисленням спільної кількісної ознаки і приводять до утворення частково неадекватних ментальних комплексів, закріплених за міжмовними корелятами. Зокрема, в українській мові сема «чисельність» лежить в основі переносного відтінку значення — «скупчення, рій (про думки і т. ін.)» (СУМ, X, 155): «Ян Янович зосереджено слухав, напускаючи на обличчя тлум неабиякої зацікавленості. Чендей». У білоруському кореляті ця ознака отримує продовження — через проміжну ланку «сум'яття», у формуванні значення «одур»: «Нарэщце знік загал, знікла цікавасць, застаўся адзін балючы тлум у мазгах, быццам заліў нехта іх растопленым волавам. Зарэцкі» (ТСБМ, 5, 491).

Між українським і білоруським *дбати / дбаць* набагато більше точок дотику, ніж між ними, з одного боку, а з другого, — російським іноморфемним еквівалентом *заботиться*, який співвідноситься за семантикою зі своїми паралелями

⁵ Кочерган М. П. Зіставна лексична семантика: проблеми і методи дослідження // Мовознавство. — 1996. — № 2–3. — С. 5.

⁶ Черниш Т. О. Слов'янська лексика в історико-етимологічному висвітленні (гніздовий підхід): Монографія. — К., 2003. — С. 5.

лише в загальному плані. Якщо його значення характеризується абстрактністю, передаючи внутрішнє переживання, неспокій, то український і білоруський кореляти зближуються між собою тим, що обидва ширше тлумачать вихідну ознаку здебільшого стосовно об'єктів, які становлять матеріальний добробут. Значеннева близькість української і білоруської лексем спостерігається й у наявності утворених на їхній основі спільних фразеологізмів, які реалізують наведений ЛСВ, що характеризується більшою конкретністю, пор.: укр. *Як дбаєш, так і маєш*; бр. *Хто дбає, той і має*. У цьому ж напрямку розвивається і семантичне перенесення, яке поширюється на залежний компонент українського фразеологізму *придбати глузд*: «[Кочубеїха:] *А ти ще й досі глузду не придбав*» (Л. Старицька-Черняхівська).

Подібний тип співвідношень ілюструється також зв'язками фонеморфологічно спільних для української та білоруської мов *схибити / схібіць*, які демонструють і досить виразні перегуки в значеннях «не влучити, схибити», переносне «помилитися». У російській мові лакуна в ланці формальних відповідників не дає підстав закріпити аналогічний значеннєвий комплекс за якимось одним лінійним корелятом. Порівняймо також семантично і формально спільні для російської і білоруської мов *частить / часціць* «дуже швидко здійснювати якісь рухи», при лакуні в українській лексичній системі.

В ідіоматичній зоні кореляцій перебувають слова, які не мають за ознакою фонеморфологічного складу аналогів в інших мовах, що спричиняє відсутність у них прямих, лінійних семантичних (формосемантичних) еквівалентів, через що відповідне значення передається іншими засобами, у тому числі описовими зворотами. Цей тип «нульових» еквівалентів представлено у співвідношенні укр. *дармувати*, своєрідного в комплексі різних своїх значень, які реалізують семи, пов'язані з відсутністю діяльності: «нічого не робити, гаяти час, бути в бездіяльності (сидіти, ходити без діла)». Його частковими семантичними відповідниками є російське, більш узагальнене *бездельничать* та білоруське *гультайваць* (про людину), однак в останніх не фіксуються безеквівалентні ЛСВ української лексеми: «не використовуватися, лежати без діла (про неживі речі)» (СУМ, II, 213; пор. УРС, 1, 381–382). До цього типу належать також кореляції українського *затамувати*, з широким спектром значень, що характеризують дії, спрямовані на реалії навколишнього середовища (*затамувати потік*) або на фізіологічні та психологічні стани суб'єкта (*затамувати кров, подих; почуття страху*). У білоруській та російській мовах тут спостерігається більша широта іноморфемних відповідників, з іншим групуванням їхніх лексико-семантичних варіантів, але з більшим ступенем вираженості паралелізму в полісемічній ієрархії: *остановить (поток, кровь), затаить (дыхание), подавить, заглушить (страх)*; пор. *спыняць (кроў), затаіць (дых, дух), заглушыць (гора)*.

Змістова своєрідність часто характеризує унікальні за фонеморфологічним складом «вторинні», експресивні компоненти синонімічного ряду, які специфікують узагальнену семантику домінанти. Ускладнення додатковими семами, що перебувають поза прямою кореляцією в зіставлюваних мовах, стосується інтенсифікації основної ознаки за рахунок кількісних складників, які не зачіпають предметно-логічного ядра значення. Подібні співвідношення ілюструються укр. *цебеніти* — рос. *сильно литься*, бр. *моцна ліцца*; бр. *шыбаваць* — рос. *быстро идти, двигаться*, укр. *швидко іти, рухатися*. Додаткові семи в значеннях дієслів виникають унаслідок об'єктної специфікації, яка виявляється у звуженні позицій в актантних рамках, пор. бр. *зарунець* (про вруна), *затахкаць* (про серцебиття).

Фономорфологічна унікальність може характеризувати симетрично, у співвідносних позиціях, усі зіставлявані мови; за відсутності ж іномовних ідіоматичних паралелей спостерігається співвідношення з лакунами або із семантично неповними еквівалентами, які часто використовуються в перекладах у ролі контекстуальних засобів компенсації. Формальна своєрідність виявляється й у лексемах, значення яких у відомій класифікації В. В. Виноградова отримали найменування зв'язаних. Окремий тип кореляцій формується тоді, коли статус зв'язаності однаковою мірою зберігається за всіма співвіднесеними одиницями, знаходячи відображення в усіх мовах; розбіжності стосуються лише дещо більшого обсягу сполучуваності стрижневої лексеми в деяких із них, пор. укр. *стенути*, *знизати* (плечима); рос. *пожать* (плечами); бр. *сцепануць* (галавой, частіше *плячыма*).

Однак симетричність відображення в усіх зіставляваних лексико-семантичних системах статусу зв'язаності значень спільних семантичних корелятивів спостерігається не завжди: у кореляціях слів із гетерогенним фономорфологічним складом представлено випадки співвідношення зв'язаного значення з вільними в інших мовах. Проте важливо, що так чи інакше певна специфікація значення та / або вживання все ж таки наявні в цій лексичній групі. Так, моносемантичне укр. *скресати* «звільнятися від криги (про річки, озера і т. ін.)» (СУМ, IX, 315) співвідноситься в російській та білоруській мовах з лексемами, що не мають обмежень у сполучуваності: *вскрыться*, *тронуться*; *пачацца* (явище скресання криги номінується словами з широкою семантикою і вільним уживанням). Цікаво, що семантична специфіка українського дієслова своєрідно віддзеркалюється в обох його іномовних корелятах, хоч і виражається на інших мовних рівнях: у російського слова *тронуться* спостерігається граматична дефектність (у наведеному значенні дієслово позбавлене видової паралелі), що ж до білоруської мови, то в ній узагалі фіксується лакуна, яка заміщується описовим зворотом.

Водночас зазначимо, що точніше виражена взаємозалежність своєрідних ознак двох рівнів — семантичного і фономорфологічного — не характерна для лексем, утворених шляхом калькування. Використання національно-специфічних звукових оболонки для поморфемного перекладу не перешкоджає збереженню первісно закладеної в штучно утворених словах змістової адекватності, яка, до того ж, виявляється в мірі, максимально можливій для різних мовних систем.

Важливим аспектом контрастивних лексикологічних досліджень є з'ясування ступеня полісемантичності міжмовних корелятивів. Показовим у цьому плані для висвітлення способів внутрішньомовної організації лексичної системи є зіставлення обсягів значенневих полів, що покриваються різномовними еквівалентами. Семантичне навантаження на слово є прямо пропорційним до обсягу тих реалій дійсності, які ним номінуються. Так, досить частотними є випадки, коли білоруські лексеми, що входять за своїм фономорфологічним складом до спільного східнослов'янського фонду, виявляють ширший значенневий потенціал. Більша міра розгалуженості семантичного простору характеризує вживання білоруського *пакінуць*, яке, відповідно, вирізняється більшою розвиненістю внутрішньої структури, ніж його український та російський кореляти *покинути*, *покинуть*.

Унаслідок перерозподілу семантичного обсягу лексичних корелятивів змінюється обсяг їхньої сполучуваності, для якої характерна відносна деталізація або ж, навпаки, генералізація. Відповідно варіюється і склад синонімічних угруповань домінантних лексем.

Зіставний лексико-семантичний аналіз близькоспоріднених мов виявляє головні, типові риси та специфічні особливості, що характеризуються як периферійні. Міжмовні, загалом еквівалентні полісеманти можуть збігатися в порівнюваних мовах в основних значеннях, розрізняючись похідними. Регулярною на міжмовному рівні, передусім для слів з гетерогенним фонеморфологічним складом, слід визнати *відсутність* однотипності кореляцій, тобто неускладнених лінійних співвідношень, які могли б виявитися в накладанні різномовних еквівалентів, і *наявність* семантичної та стилістичної диференціації, вираженої різною мірою. Зауважимо, що ознаки семантичної обмеженості / необмеженості (повноти / неповноти), виділені при цьому, належать до умовних категорій, оскільки репрезентовані лише на контрастивному рівні і, отже, виступають як відносні; подібні ознаки осмислюються як внутрішньосистемні характеристики і через це можуть бути адекватно оцінені лише в межах однієї мови.

Полісемантичність на міжмовному рівні поєднується з поліфункціональністю. Міжмовна ідіоматика в галузі лексики загалом не вичерпується неповним збігом у лексикографічному тлумаченні співвідносних полісемантів та на рівні їхніх окремих ЛСВ. Дуже часто в близькоспоріднених мовах можна виявити неможливість взаємозаміни корелятивів в однотипних контекстах та словосполукх або їхнього автоматичного підставлення в перекладах. Інакше кажучи, стає типовою асиметрія в лексичній сполучуваності навіть за умови семантичної адекватності міжмовних еквівалентів. Подібна специфіка пояснюється втручанням прагматичного чинника, про дію якого пише Л. О. Новиков, виділяючи особливий тип значення — сигматичний, або ситуативний. Міжмовні розбіжності в реалізації цього різновиду значення виникають унаслідок неоднакового характеру «відображення контексту ситуації в контексті вживання лексичних одиниць відповідно до тієї чи іншої настанови мовця <...> для вираження певного змісту»⁷. Отже, у зіставленні стає важливим контекстуально-ситуативний аналіз, що уможливорює висвітлення відтінкових розбіжностей у загалом спільному лексичному масиві, у корпусі фонеморфологічних відповідників, поєднаних спільним поняттєвим, мисленнєвим змістом. Значущим слід визнати розгляд таких контекстуальних актуалізаторів, уживання яких зумовлюється асоціативною специфікою еквівалентів і репрезентує її.

Зіставний розгляд лексичного масиву та його фрагментів має стати також предметом лінгвокультурного аналізу, який, зокрема, ставить на меті з'ясування в одному з типів мовних одиниць, а саме у словах і виразах побутового мовлення, в основному питомого походження⁸, тих конотативних, образно-асоціативних співзначень, що зумовлені різними внутрішньо- та екстралінгвістичними чинниками й особливо актуальні для художнього стилю. Мовна реалізація понять дозволяє окреслити в найважливіших параметрах картину лінгвістично освоєного світу, своєрідність способу його освоєння. Коли йдеться про асоціативні, оцінні, вторинні обертони в слові, то навіть у близькоспоріднених мовах відзначаються розбіжності в осмисленні та сприйнятті явищ дійсності, «внутрішньої логіки діяльності мови», за висловом Т. О. Черниш, і тим самим — в утворенні лінгвокультурних концептів. Так, полісемантичне російське дієслово *жалеть* ускладнене в обласному мовленні значенням «любить», семантична структура якого та оцінний ореол успадковуються в народнорозмовному мовленні похідним іменником *жалость*; в українській мові, як і в білоруській, цей

⁷ Новиков Л. А. Семантика русского языка : Учеб. пособие.— М., 1982.— С. 105.

⁸ Див.: Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс.— М., 2004.— С. 103.

лексико-семантичний варіант не зареєстровано. Отже, *жалость* увіходить до списку компонентів російської національно-культурної концептосфери; значущими тут стають відмінні семантичні відтінки, які іноді в поверховому, практичному підході є прихованими, важко вловлюваними.

Зіставлення явищ, що диференціюють семантичні системи різних мов, у тому числі близькоспоріднених, зокрема з'ясування того, наскільки аналогічно чи, навпаки, специфічно представлений в їх лексичних відповідниках набір сем, дасть показовий матеріал для глибшого розгляду лінгвофілософських проблем, які пов'язані з виявом антропоцентризму в мові і розв'язання яких сприятиме ґрунтовному поясненню логіки людського мислення, відображеного в лексичній системі мовного осмислення світу⁹.

Подальші контрастивні студії мають охопити значний масив мовних одиниць, розгляд яких уможливить уникнення схематизації, надуманих абстрактних моделей, не підкріплених фактами живого життя мови, і забезпечить подальше опрацювання типології міжмовних кореляцій.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

МАС — Словарь русского языка : В 4 т. — М., 1981–1984.

СУМ — Словник української мови : В 11 т. — К., 1970–1980.

ТСБМ — Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : У 5 т. — Мінск, 1977–1984.

УРС — Українсько-російський словник : У 6 т. — К., 1953–1963.

(Луцьк)

L. V. BUBLEINYK

CORRELATION OF SEMANTICS AND FORM IN THE EAST-SLAVONIC LANGUAGES VOCABULARY

Taking into consideration fragments of lexical systems of Ukrainian, Byelorussian and Russian language, the author analysed common semantic features of the words having similar phonomorphological structure and determined discrepancies which are most often revealed in units of formally differentiating bulk.

Key words: allomorphic, differentiation, equivalent, isomorphous, correlation.

⁹ Див.: Терехова С. І. Система просторових, часових та особових координат у їх мовній реалізації (на матеріалі української, російської та англійської мов) : Автореф. дис. ... д-ра філол. наук.— К, 2009.— С. 1.